

УДК 338.433

Н. А. Ринденко,
аспірант, Інститут економіки та прогнозування НАН України

ЗАКОРДОННИЙ ДОСВІД ФУНКЦІОНУВАННЯ ОПТОВИХ РИНКІВ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ

Досліджено закордонний досвід роботи оптових ринків сільськогосподарської продукції. Вивчено шляхи активізації, підтримки розвитку оптових ринків сільськогосподарської продукції в інших державах. Надано рекомендації щодо прискорення розбудови та ефективного функціонування оптових ринків сільськогосподарської продукції в Україні.

It has been investigated abroad experience of work of wholesale markets of agricultural products. It has been studied ways to accelerate, to support the development of wholesale agricultural markets in other states. It was recommended to accelerate the development and effective functioning of wholesale markets of agricultural products in Ukraine.

Ключові слова: закордонний досвід, оптові ринки сільськогосподарської продукції, державна підтримка оптових ринків сільськогосподарської продукції.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

У результаті зміни економічного устрою більшість пострадянських країн опинилась перед фактом зруйнування радянської системи збуту сільськогосподарської продукції. Зруйнована система заготівельних оптових баз, через які здійснювався розподіл сільськогосподарської продукції в областях. Більшість оптових баз на даний момент приватизовані, отже, держава втратила об'єкти інфраструктури, за допомогою яких можна ефективно впливати на перерозподіл сільськогосподарської продукції від виробника до споживача як в країні в цілому, так і в окремих регіонах зокрема. Постачанням сільськогосподарської продукції вітчизняним споживачам займаються посередницькі структури, які досить часто мають напівлегальний характер. Сільськогосподарська продукція скуповується у виробників за заниженими цінами, а споживачі купують продукцію за завищеними цінами. Так, 60 % населення України недоотримує овочів та фруктів. У 2009 році в Україні по більшості основних видів продовольства фактичне споживання населення знаходилося нижче раціональних норм. Найбільше відставання фактичного споживан-

ня від раціонального спостерігалось по плодах, ягодах і винограду — на 49 %, молоку і молокопродуктах — на 44 %, м'ясу і м'ясопродуктах — на 38 %, рибі та рибопродуктах — на 24 %. Необхідно відмітити, що у 2009 році під впливом падіння доходів населення відбулося зменшення фактичного споживання молока, м'яса та риби населенням країни, незважаючи на його суттєве відставання від раціональних норм. Так, упродовж минулого року споживання м'яса і м'ясопродуктів на душу населення зменшилося порівняно з попереднім роком на 0,9 кг, молока і молокопродуктів — на 1,4 кг, риби і рибопродуктів — на 2,4 кг, яєць — на 8 штук [1].

Перед Україною, як і перед більшістю пострадянських країн, постала проблема забезпечення населення високоякісною продукцією вітчизняного сільського господарства за доступними для переважної більшості населення цінами шляхом створення сучасної системи інфраструктурного забезпечення збуту сільськогосподарської продукції. Одним з найбільш ефективних шляхів вирішення даної проблеми на сьогоднішній день є створення сучасної інфраструктури збуту сільськогосподарської

продукції шляхом будівництва оптових ринків сільськогосподарської продукції. З огляду на те, що в Україні тільки розпочинається процес створення таких ринків і проходить цей процес вкрай повільно і досить складно, доцільним і корисним є вивчення та аналіз закордонного досвіду створення, розвитку та функціонування оптових ринків сільськогосподарської продукції.

Питання розвитку аграрного сектора, питання інфраструктурного забезпечення аграрного ринку та створення оптових ринків сільськогосподарської продукції досліджують такі вітчизняні вчені: Р.П. Саблук, А.В. Молдаван, О.В. Алейнікова, Н.Г. Копитець, А.В. Степанець.

Серед російських вчених питання інфраструктурного забезпечення збуту сільськогосподарської продукції досліджують такі вчені, як М.М. Воробйов, О.О. Бикова, С.М. Ягуткін, В.І. Добросоцький, О.А. Белякова, С.О. Воронов, М.І. Алібеков, Д.М. Кузнецов, В.В. Байдін, Н.Б. Тербиленко. Проте велике коло питань у царині створення і розвитку оптових ринків сільськогосподарської продукції потребує подальшого вивчення та дослідження.

МЕТА І ЗАВДАННЯ

Дослідити закордонний досвід створення, розбудови та функціонування оптових ринків сільськогосподарської продукції. На основі аналізу закордонного досвіду функціонування оптових ринків сільськогосподарської продукції надати рекомендації щодо активізації процесу розбудови та ефективного функціонування оптових ринків сільськогосподарської продукції в Україні.

МАТЕРІАЛ І МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕНЬ

Найбільш відомим у світі оптовим ринком сільськогосподарської продукції є французький ринок Ронжі (Rungis), який розташований біля південної брами Парижа, в 12 кілометрах від центру міста. Ринок Ронжі (Rungis) був відкритий ще у березні 1969 році. Вже 40 років цей оптовий ринок є найбільшою в світі агрохарчовою базою, він обслуговує споживачів у радіусі 150 км навколо Парижа. В 2008 році обіг цього гіганта склав 7,767 мільярда євро. До його складу входить біля 1190 підприємств. За 2008 рік через ринок пройшло 1462191 тонн продуктів харчування. Ринок займає площу у 232 гектари. Ронжі приваблює велику кількість від-

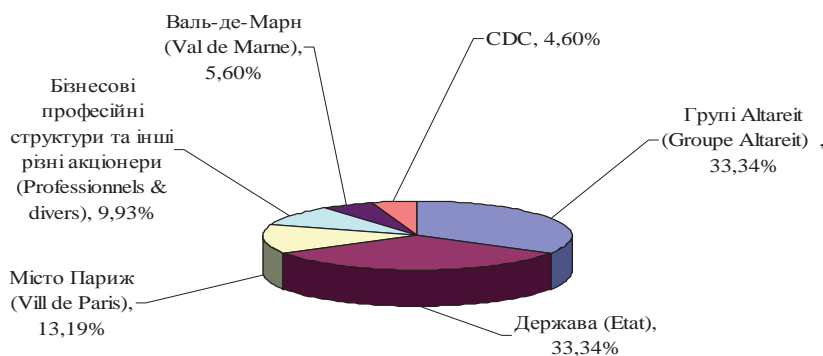

Рис. 1. Структура акціонерного капіталу компанії Semmaris

відувачів — приблизно 6585809 на рік і обслуговує 18 мільйонів споживачів, які мешкають в Парижі та його околицях. На ринку працює 11948 чоловік [2].

Ринок Ронжі належить державі, керівництво здійснює компанія Semmaris (Societe d'Economie Mixte Rungis), створена у квітні 1965 року для роботи і управління ринком. До її функцій, зокрема, належить будівництво будівель, споруд та технічне обслуговування ринка. Капітал компанії — 6187856,00 євро. Кількість випущених акцій — 386 741. Кількість співробітників — 215 чоловік. Державі належить лише 33% акцій компанії Semmaris, місту Париж — 13% (рис 1).

У компанії Semmaris працюють 233 чоловіка і її обіг в 2008 році склав 72,4 млн дол. США [3].

Ринок Ронжі постійно змінюється, пристосовуючись до нових умов і норм. На ринку встановлені й працюють нові високотехнологічні холодильні камери у м'ясному павільйоні та в павільйоні морських продуктів. Французька компанія Semmaris займається будівництвом, експлуатацією та комерціалізацією ринку. Компанія бере активну участь у будівництві нових ринків за кордоном. Багато іноземних підприємств намагаються наслідувати приклад ринка Ронжі. Компанія Semmaris підтримує контакти на всіх континентах і вміє керувати саме там, де це необхідно. В компанії є спеціальний відділ, який займається питаннями розширення міжнародного співробітництва. Зокрема, з Китаєм було розроблено проект нового оптового ринку в Шанхаї, який займає приблизно 100 гектарів і вміщує приблизно 400000 м² павільйонів і складів.

Уряд Китайської Народної Республіки активно займається розбудовою оптових ринків сільськогосподарської продукції. Оптовий ринок в Пекіні (GLAC) був заснований у 1998 році. 70% статутного капіталу належить державі — це 366 млн юанів. У грудні 2005 року сукупні активи ринку склали 3200 млн дол. США. Оптовою

ринок у Пекіні є найбільшим в країні. На ринку широко використовуються досягнення науково-технічного прогресу. Особлива увага приділяється поставкам на ринок екологічно чистої продукції.

В Японії ще у 1923 році був прийнятий закон про Центральні оптові ринки, який заклав основу роботи оптових ринків країни. В 1971 році закон був переглянутий і дії досі. Закон був прийнятий з метою сприяння розвитку оптових ринків. Він встановлює правила відкриття та роботи оптових ринків та покликаний сприяти полегшенню і оптимізації виробництва і розподілу продовольчих товарів, які швидко псуються. Відповідно до цього закону в Японії існують два види оптових продовольчих ринків: центральний оптовий продовольчий ринок та місцевий оптовий продовольчий ринок. Є ринки, які спеціалізуються на оптовому продажі морепродуктів, фруктів і овочів, інші спеціалізуються на оптовому продажі м'яса, треті — на оптовому продажі квітів. Органи місцевого самоврядування встановлюють правила роботи на оптових ринках і затверджують бізнес-план роботи ринку. Закон 1923 року встановив принцип відкритого аукціону і спричинив помітний вплив на розподіл продуктів, які швидко псуються. Аукціони забезпечили формування справедливої ціни на продукцію. Завдяки центральним оптовим ринкам в Японії свіжа продукція за помірними цінами почала швидко надходити до споживачів.

Крім того, в Японії створена асоціація продуктових оптових ринків Японії JMMA (Japan Meat Wholesaler's Association). Існуюча система оптових ринків у Японії має дві особливості: місцеві органи влади керують центральними оптовими ринками; ціни на продукцію визначаються за допомогою аукціону, незалежно від обсягу продукції. Це досить унікальна система, яка вводить певні обмеження, проте підтримує вільний ринок і конкуренцію.

Оптовий сільськогосподарський ринок Ота є одним з центральних оптових ринків, який знаходиться у підпорядкуванні Токійського муніципалітету. Оптовий ринок Ота є найбільшим овочевим ринком, а також найбільшим квітковим ринком, тому що він повинен задовольнити потреби найбільш щільнонаселеного району Японії — Токіо та його передмість. Через оптовий ринок Ота проходить щоденно 3300 тонн сільськогосподарської продукції. (станом на 2008 рік). До появи ринку Ота найбільший оптовий ринок овочів і квітів у Токіо знаходився в районі Акихабара. Проте з часом оптовий ринок в Акихабарі став занадто малий

для обробки величезної кількості овочів і фруктів, тому ринок переїхав до місцевості поблизу аеропорту Ханеда в 1989 році.

Овочі та фрукти надходять на ринок Ота цілодобово. Аукціон починається о 6.50. Аукціонний продаж залишається надзвичайно важливим, хоча роль аукціонів дещо зменшилась у порівнянні з минулими роками. Зразки продукції доставляють на аукціон і коли ціна на продукцію узгоджується, ця ціна застосовується до всіх продуктів цієї категорії. Проте для дорогих продуктів, наприклад, таких як дині, ціну встановлюють для кожної коробки. Всі продукти на оптовому ринку Ота продаються трьома оптовими продавцями, які представляють інтереси продавців і працюють на аукціоні. Проміжні оптовики та уповноважені груп роздрібної торгівлі також мають право на участь в аукціоні. Японія має багаторічний досвід законотворчого процесу в галузі регулювання роботи оптових продовольчих ринків, а також досвід розбудови таких ринків. Запровадження японського досвіду, з урахування української специфіки позитивно вплине на процес розбудови оптових ринків у нашій країні [4].

Значний розвиток оптових ринків відбувся у більшості азіатських країн. У 70-х роках індійський уряд усвідомлює важливість розвитку оптових ринків і вводить поняття "ринків національного значення". Уряд Індії усвідомив важливість регулювання діяльності оптових ринків. У 1950 році в Індії регулювалось 280 ринків. У 2001 році — 7161 ринок. Найбільшим оптовим ринком в Індії є ринок у Нью-Делі. Він має найпотужніші термінали і є найбільшим транзитним ринком. Більше 30% всієї виробленої в Індії плодоовочевої продукції проходить через ринок у Нью-Делі. Продукція, яка імпортується, також проходить переважно через оптовий ринок у Нью-Делі у зв'язку з тим, що продавці і покупці вважають, що ціни на цьому ринку дійсно відображають ринкові ціни.

Південна Корея надає великого значення інвестиціям в оптові ринки. Так, в 1985 році уряд був незадоволений діяльністю існуючих приватних оптових ринків та вдався до втілення "Програми розвитку оптових ринків", яка передбачала будівництво 34 нових великих оптових ринків для обслуговування всіх великих міст країни. В 1985 році в Сеулі почав працювати оптовий ринок. В 1999 році було побудовано ще 21 оптовий ринок. У 2003 році введено в будівництво ще 11 ринків. Уряд країни фінансує 70% витрат на будівництво оптових ринків. 30% витрат на будівництво та введення в експлуатацію ринків надходить від місцевих органів

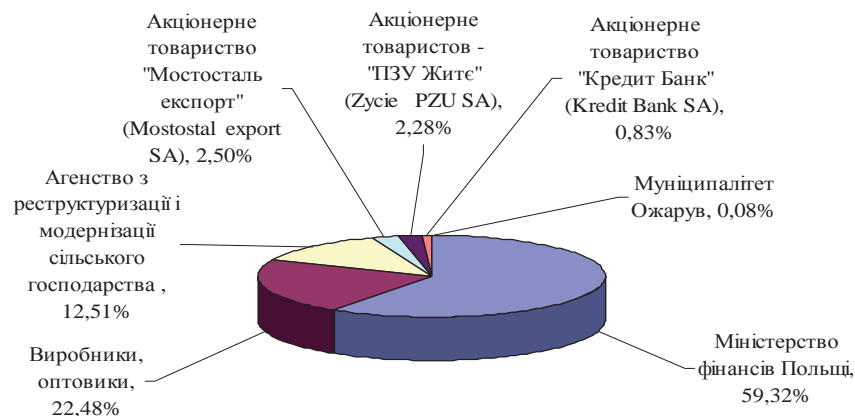

Рис. 2. Структура акціонерного капіталу "Варшавського агропродовольчого оптового ринку Броніше"

влади. Так само, як і уряд Індії, уряд Кореї прийняв рішучі заходи щодо створення та розвитку мережі оптових ринків.

Важливим для України є досвід сусідньої Польщі у створенні оптових ринків сільськогосподарської продукції. Найбільш динамічний період розвитку оптових ринків у Польщі припадає на другу половину 90-х років. Оптові ринки в Польщі були створені в рамках "Програми організації оптових ринків і товарних бірж до 2000 року", яка була затверджена Міністерством сільського господарства і продовольства 17 липня 1996 року, і "Державної програми будівництва та розвитку оптових ринків — перший етап" з 1999 року. З метою продовження роботи над будівництвом оптових ринків була прийнята "Державна програма будівництва та розвитку оптових ринків — другий етап" з 2001 року. Реалізація другого етапу державної програми була завершена в 2004 році дофінансуванням витрат на будівництво Малопольського оптового сільськогосподарського ринку у Тарнові Агентством з реструктуризації і модернізації сільського господарства. Підтримка будівництва оптових ринків здійснювалась державними установами відповідно до певної схеми передбачала продаж акцій за готівку (Агентством з реструктуризації і модернізації сільського господарства, Агентством сільськогосподарського ринку) або вклад землі (Агентством сільськогосподарської нерухомості держави). Акції, що належать цим агентствам, відповідно до закону були направлені в державне казначейство Польщі. Метою розробки та здійснення подальшого будівництва оптових ринків є створення сучасних, адаптованих до умов і правил Європейського союзу об'єктів інфраструктури.

У межах державних програм у Польщі по-

будовано 30 оптових сільськогосподарських ринків. Сучасні надрегіональні оптові ринки розташовані у найбільших містах, таких як Варшава, Познань, Гданськ, Люблін, Вроцлав. На додаток до субрегіональних ринків діють також місцеві ринки, які виникли в результаті адаптації існуючих об'єктів. Це ринки в містах Зелена-Гура, Радом, Кельце, Білостоці, Ельблонг, Валбжих, Легниця і Тарнов.

Одним з найбільших оптових ринків сільськогосподарської продукції в Польщі є оптовий

ринку Броніше (Варшавський агропродовольчий оптовий ринок Броніше). При будівництві цього ринку використовувався досвід оптових ринків у Європі, особливо, досвід оптового ринку Ронжі біля Парижа, оптового ринку в Болоньї і оптового ринку в Ліоні. Оптовий ринок Броніше створений як акціонерне товариство і зареєстрований під назвою "Варшавський агропродовольчий оптовий ринок Броніше". Статутний капітал становить 11957 000, 00 злотих і розділений на 11957 акцій номінальною вартістю 1000, 00 (одна тисяча) злотих кожна. Компанія працює на території Польщі і за її межами. "Варшавський агропродовольчий оптовий ринок Броніше" є товариством з обмеженою відповідальністю. Майже 60% акціонерного капіталу Варшавського агропродовольчого оптового ринку належить державі в особі Міністерства фінансів Польщі (рис. 2) [5].

Варшавський оптовий ринок працює без вихідних та цілодобово. Лише в суботу на ринку встановлена технічна перерва з 10.00 до 18.00. Квітковий сектор відкритий з 4.00 до 11.00. Години роботи та закриття ринку визначаються Варшавською радою сільського господарства і харчового оптового ринку.

Уряд Польщі прагне залучити в акціонери оптових ринків фермерів, об'єднання фермерів, інших виробників сільськогосподарської продукції. Держава активно заохочує до участі в організації оптових ринків сільськогосподарської продукції виробників, які діють поодиночі, або організовані у кооперативи, компанії, промислові асоціації, а також різні типи торгових організацій. Програма з будівництва оптових ринків сільськогосподарської продукції здійснюється за участю державної підтримки та за підтримки місцевих громад. Це робиться в наступних формах:

— у натуральній формі внеску Агентства сільськогосподарської нерухомості у будівництво оптових ринків;

— у формі грантів і кредитів з коштів Агентства з реструктуризації і модернізації сільськогосподарства;

— за допомогою залучення іноземної (в основному американської) фінансової допомоги (кошти надходять у розпорядження Агентства сільськогосподарського ринку);

— у формі фінансової допомоги на шляху підготовки техніко-економічного обґрунтування для оптових ринків і технічних умов проекту;

— у формі організації та управління ресурсами для організації оптових ринків (Продовольча і сільськогосподарська організація Об'єднаних націй (ФАО) (англ. Food and Agriculture Organization, FAO), Світового банку (The World Bank), PHARE (Poland, Hungary Aid for the Reconstruction of the Economy (Допомога на відновлення економіки Польщі та Угорщини), проектів Європейського союзу).

При розгляді проектів будівництва оптових ринків для здійснення першого етапу будівництва мережі оптових ринків у регіоні вивчають такі чинники, як агломерація, розмір, виробничий потенціал регіону, експортні можливості, можливості для розвитку і реструктуризації торгових відносин із зарубіжними країнами, ступінь участі оточуючого середовища, традиції торгівлі, існуючі й пропоновані маршрути, можливості капіталу.

Міністерство сільського господарства і продовольства Польщі активно підтримує створення місцевих ринків. Фінансову підтримку з боку державних органів може отримати тільки один ринок в регіоні. Міністерство сільського господарства ставить перед собою наступні вимоги щодо місцевих оптових сільськогосподарських ринків. Подається заявка на фінансову допомогу до Агентства з реструктуризації і модернізації сільського господарства, яка включає наступні положення (пункти):

— надання прямих продажів споживачам тільки від виробників (виробниками);

— забезпечення пакету акцій у структурі капіталу цих ринків місцевими муніципалітетами та організаціями, що представляють виробників і споживачів, у той час як місцеві громади повинні забезпечувати можливості для продажу на ринку виробленої фермерами в регіоні продукції;

— використання існуючої інфраструктури (міської та приміської), в якості внеску місцевих муніципалітетів у розбудову ринку;

— умова щодо проходження приблизно 50%

всієї сільськогосподарської продукції, яка споживається в місті, через оптовий сільськогосподарський ринок;

— проект будівництва ринку повинен бути включений до програми регіонального розвитку, яка затверджується губернатором;

— до відома громадськості доводяться запрошення, адресовані сільськогосподарським виробникам і переробним підприємствам з провінції та з сусідніх провінцій через ради муніципальних утворень та асоціації виробників щодо участі у роботі оптового ринку.

Ринки є важливою ланкою в ланцюгу поставок агропродовольчої продукції для мешканців міста. За оцінками, 30 % торгівлі фруктами і овочами в Польщі проходить через оптові ринки. Інвестиційні плани оптових сільськогосподарських ринків включають плани розширення інфраструктури для оптової торгівлі та модернізації існуючих об'єктів. Метою цих заходів є задоволення вимог ринку та безпека торгівлі харчовими продуктами.

ВИСНОВКИ

Зміна механізмів збуту продуктів харчування — основна мета багатьох країн, які дбають про харчову безпеку і не забувають про те, що зростання цін на продовольчі товари суттєво впливає на загальний рівень життя населення. Створення великих сучасних оптових ринків, де дотримується температурний режим при зберіганні овочів і фруктів і існує добра матеріально-технічна база, допоможе вирішити проблему забезпечення населення України якісними продуктами харчування за помірною ціною.

Створення оптових ринків сільськогосподарської продукції неможливе без ефективної підтримки держави. Державна підтримка розвитку і будівництва оптових ринків повинна здійснюватись в декількох площинах. Перша — законодавчий рівень, друга — фінансова підтримка держави. Уряду України слід залучати кошти під будівництво оптових ринків, а також державі необхідно виділяти кошти для будівництва оптових ринків, на державному рівні допомагати підприємцям в залученні іноземних кредитів. Необхідно активніше співпрацювати з іноземними інвесторам, такими, наприклад, як Європейський банк реконструкції і розвитку, щодо надання кредитів для будівництва оптових ринків сільськогосподарської продукції. Закордонний досвід свідчить, що процес будівництва оптових ринків у країні повинен мати системний характер. Наданню такому процесу системності допомагає розробка Державної програми розвитку оптових ринків. Розробка державних про-

грам розвитку мережі оптових ринків у країні дозволяє активізувати процес будівництва оптових ринків. 19 листопада 2008 року розпорядженням Кабінету Міністрів України схвалено Концепцію Державної цільової програми створення оптових ринків сільськогосподарської продукції. В Концепції програми було заплановано створення 25 оптових ринків: дев'ять — у 2009 році, 16 — у 2011 році.

Відповідно до оцінки матеріальних ресурсів, викладених у Концепції програми, орієнтовний обсяг коштів, необхідний для виконання програми, становить 4 млрд грн. [6].

Кабінетом Міністрів України затверджена 3 червня 2009 р. Державна цільова програма створення оптових ринків сільськогосподарської продукції, яка передбачає виділення 1200 млн грн. до 2013 року на створення оптових ринків. Проте суттєві зрушення в процесі будівництва оптових ринків сільськогосподарської продукції в Україні поки що не спостерігаються. Це пов'язано, перш за все, з відсутністю державного фінансування робіт з будівництва оптових ринків [7].

Діяльність оптових ринків за кордоном чітко регулюється державною і муніципальною владою. В процесі законодавчого регулювання діяльності оптових ринків важливо забезпечити ефективні механізми підтримки конкуренції та дотримання законів "вільного ринку". З цією метою законодавче поле Японії регламентує продаж сільськогосподарської продукції шляхом вільних аукціонів, які відбуваються кожного дня на оптових ринках країни.

При проектуванні та будівництві оптових ринків сільськогосподарської продукції в Україні необхідно враховувати досвід роботи найбільш успішно функціонуючих оптових ринків за кордоном. Одними з таких ринків є ринок Ронжі у Франції, ринок Броніше у Польщі, ринок Ота в Японії.

Важливим чинником ефективної роботи оптового ринку є структура його капіталу. Як свідчить досвід зарубіжних країн, оптові ринки сільськогосподарської продукції створюються, як правило, у формі акціонерних товариств відкритого чи закритого типу, а також у формі товариств з обмеженою відповідальністю. Проведене дослідження дало змогу виявити той факт, що у всіх країнах контрольний пакет акцій надрегіональних оптових сільськогосподарських ринків належить державі. Уряд Польщі надає великого значення залученню фермерів, фермерських кооперативів як акціонерів у структурі власності оптових ринків.

Активізації процесу розбудови оптових ринків сільськогосподарської продукції спри-

ятиме активне впровадження багаторічного закордонного досвіду функціонування оптових сільськогосподарських ринків, розробка продуманого стратегічного державного плану розвитку мережі оптових ринків в Україні. Оптові ринки сільськогосподарської продукції є масштабними та капіталомісткими проектами, будівництво яких потребує застосування наднових інноваційних технологій. Крім того, такі об'єкти потребують ефективної системи менеджменту, знання специфіки роботи. З метою втілення проектів такого масштабу на українських теренах доцільним є залучення іноземних фахівців і менеджерів з успішно функціонуючих оптових ринків сільськогосподарської продукції вже на етапі планування таких ринків, підбору земельної ділянки для будівництва, складання бізнес плану проекту.

Література:

1. Звіт про стан продовольчої безпеки України у 2009 році [Електронний ресурс]// Економічна ситуація та прогнози. Підсумки економічного та соціального розвитку України. Інформаційно-аналітичні матеріали. Звіт про стан продовольчої безпеки України у 2009 році. — Режим доступу www.me.gov.ua/file/link/149977/file/Zvit_2009.doc
 2. Rungis Key figures. [Електронний ресурс]. — Режим доступу. <http://www.rungismarket.com/en/rouge/essentiel/index.asp>
 3. Vous etes ici : Volet Emploi. Les grands poles economiques Le MIN de Rungis [Електронний ресурс]. — Режим доступу. http://www.cbesud94.org/page.pole_rungis.php
 4. Ota Wholesale Market for fruits and vegetables [Електронний ресурс]. — Режим доступу. <http://www.ocada.jp/tokyo/ota.htm>
 5. Структура власності. Struktura власnosci [Електронний ресурс]. — Режим доступу. <http://www.bronisze.com.pl/pl/media/7>
 6. Концепція Державної цільової програми створення оптових ринків сільськогосподарської продукції. Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 19 листопада 2008 р. № 1447-р [Електронний ресурс]. — Режим доступу. <http://uapravo.net/data2008/base00/ukr00030.htm>
 7. Державна цільова програма створення оптових ринків сільськогосподарської продукції. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 3 червня 2009 р. № 562 [Електронний ресурс]. — Режим доступу. <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=562-2009-%EF&p=1287499157371791>
- Стаття надійшла до редакції 20.10.2010 р.*